

Олена Кривицька

ЦІННІСНІ РОЗМЕЖУВАННЯ У КОНТЕКСТІ ВНУТРІШНЬОПОЛІТИЧНОЇ КРИЗИ В УКРАЇНІ

У різних сегментах українського соціуму домінують протилежні ціннісні настанови та зовнішньополітичні орієнтації. Акцент зроблено на осмисленні ризиків негативної мобілізації суспільства, спричинених диверсифікацією ідеологічного простору, ціннісною варіативністю.

Ключові слова: ціннісні орієнтації, ідеологічний розкол, негативна ідентифікація, протестний потенціал.

Olena Kryvytska The valued constituent at the context of home policy crisis in Ukraine. Different segments of Ukrainian society dominated by conflicting guidance values and foreign policy orientation. Emphasis is placed on understanding the causes of negative mobilization of society caused by the diversification of the ideological space.

Key words: value orientation, ideological “rozkol”, negative identity, protest potential.

Цінності суспільства історично зумовлені та мають досвідний характер. У процесі історичної та культурної трансформації певні цінності набувають пріоритетності, стають провідними в сприйнятті явищ і подій соціокультурного простору. Системи цінностей окремих сегментів соціуму утворюють певну ціннісну матрицю, у складі якої можна виділити передусім домінантні цінності, що становлять ядро ціннісно-орієнтаційного потенціалу громадян. Цей потенціал залежить від їхньої культурної ментальності, яка формується в процесі соціалізації та інкультурації. Зрозуміло, що ціннісний потенціал соціуму постійно опосередковується трансформаціями, які відбуваються у різних рівнях суспільного життя. Джерела людських цінностей, за М. Рокічем, слід шукати в суспільстві та його елементах [11, с. 203].

Очевидно, що поляризоване українське суспільство над усе потребує консолідаційних стратегій і об'єднуючих символів. Зупинимо увагу лише на тих ціннісних пріоритетах суспільства, які актуалізувалися останніми роками.

Серед маркерів ціннісної матриці українського суспільства – невисока оцінка перспектив розвитку, песимізм щодо стану української національної свідомості, повільне сприйняття цінностей ринкової економіки й європейських цінностей тощо. Йдеться про притаманний українцям «гіпертрофований песимізм» або «фобію гіршого» (формула В. Полохало). Тривала політика «деідеологізації» розхитала ідеологічні цінності до майже цілковитого їх нерозрізнення та втрати конститутивного значення вибору ідеології. За словами М. Розумного, сьогодні «можна безкінечно змінювати своє ідеологічне забарвлення, і така мімікрія вже стає

одним із навиків політичної боротьби» [7, с.162]. Українська ситуація особлива у тому розумінні, що усю систему цінностей у соціумі заперечує вибудований «образ чужого», «іншого». Учасники «майданів» та «антимайданів» не завжди здатні пояснити, які цінності вони обстоюють, що є свідченням сучасної кризи самоідентифікації в Україні. Ми солідарні з Л. Нагорною, яка доводить, що на ціннісну систему впливає специфіка процесу самоідентифікації, яка полягає в суперечливості між «міфами про національну ідентичність та інтересами окремих груп населення» [9, с. 265]. Доводиться констатувати, що проблеми консолідації українського соціуму серйозно ускладнені широкою соціокультурною варіативністю. На орбіті системи цінностей соціуму взаємодіють субкультури з власними специфічними рисами, орієнтаціями. Далеко не всі вони «працюють» на підтримання єдності суспільства.

Ідеологічна пересегментація на тлі кризи довіри в суспільстві призвела до зміни системи обстоюваних цінностей. У суспільстві виникли «розкол» щодо пріоритетних національних інтересів, поляризація соціуму за принципом «свій»/«чужий», а нормою стала відмова від компромісів [9, с. 265]. Криза самоідентифікації відбувається на тлі розмитого стану духовного поля суспільства, взаємовиключних ціннісних та зовнішньополітичних орієнтацій, високого рівня роздратування, що спричинило мобілізаційний потенціал. За таких умов відбувається конструювання «негативної ідентичності», яка на заваді консолідації соціуму. Можна припустити, що «традиція конфлікту» (формула Р. Колінза) ще доволі довго впливатиме на суспільну атмосферу в країні.

Від домінуючих у суспільстві ідей значною мірою залежить потенціал конфліктності. Особливе місце в трактуванні ідейно-політичних орієнтацій громадян займає позиціонування ними власної держави. Так, сучасне місце України у світі громадяни оцінюють досить стримано. Як свідчать дані, понад половини опитаних вважають, що Україна є «маловпливовою європейською державою», яка перебуває в пошуках свого місця у світі. Дещо менше (але понад половини) – згодні з думкою, що Україна перебуває під впливом Заходу; натомість майже чверть опитаних впевнені: Українська держава перебуває під впливом Росії. На

думку третини – Україна є невливовою країною «третього світу» з невизначеною зовнішньою політикою [12].

За результатами опитувань 2010–2012 рр. стосовно того, які «характеристики Української держави становлять для її громадян найбільшу гордість», чільні місця займає високий рівень матеріальної забезпеченості громадян, економічного розвитку та соціального захисту. «Синдром соціально-комфортних цінностей» у матриці цінностей українців у цей період становив близько 66% [13]. Далі за ним – цінності «Безпеки» та «Самореалізації», сильна армія і досягнення в галузях науки, культурі й спорті [11, с. 205,212]. Ставлення до атрибутів незалежності таке: Прапором України пишаються 26% у 2011 р., 37% у 2012 р.; Гербом – 25% і 30%, відповідно [12]. З 2005 р. по 2011 р. у зрізі громадської думки змінився не рейтинг, а лише кількісні показники наведених характеристик. За умов багаторічної системної кризи, соціальної турбулентності громадяни втрачали підґрунтя впевненості в майбутньому. Згідно з результатами опитування «Сучасні українці: задоволення від життя, очікування від майбутнього, головні цінності» (2012 р.) переважна більшість населення (73%) – недостатньо впевнена у своєму майбутньому, а 51% громадян не очікували на покращення свого життя [13]. Варто зауважити, що у 2009–2012 рр. маркер громадянських цінностей посідав у системі цінностей респондентів четверте місце. Наприклад, в 2012 р. «дуже важливими» громадянські цінності вважали тільки 21 % опитаних.

Дослідження «Демократія по-українськи» показало, що надкритично громадяни ставилися до авторитету своєї держави як «маловпливової європейської держави» – 20% опитаних. У прогнозах на майбутнє переважав «стриманий оптимізм». Значно оптимістичніше європейське майбутнє України оцінювали жителі Заходу країни – 70%, а в інших регіонах частина «єврооптимістів» становила 35% респондентів [13]. Відмінності спостерігаються у ставленні до українського громадянства. На Заході України це завжди було предметом гордості для більшої частини жителів, ніж в інших регіонах.

Зазначене вище підтверджує кризу системного характеру, яка торкнулася системи суспільної свідомості. Склалася небезпечна ситуація за принципом «замкненого кола»: громадяни, з одного

боку, не задоволені станом економіки, владними структурами, функціонуванням демократії та обмеженням прав. А з іншого, не мають спільних поглядів щодо оптимального шляху розвитку держави. Це призвело до розколотості свідомості, виникнення «синдрому зневіри» в соціумі, що стало підґрунтям наймасштабніших за історію незалежності протестних акцій у 2013–2014 рр.

Порівняно нетривалий час існування незалежної України зумовив той факт, що її громадяни досі порівнюють свою державу і власні умови життя не лише з іншими країнами, але й з колишнім Радянським Союзом. Значна частина українських громадян сформувалася в тій країні, а її спадщина відбилася у суспільній свідомості, формуванні феномену «радянської ідентичності». Так, ідею подвійної ідентичності в 2011 р. підтримали 44,5 % українських громадян [11, с. 29]. Ідеологічне протистояння за лінією, хто «за радянську систему» / хто «за рух до Європи», перетворилося на чинник розколу системи цінностей. На третьому десятку незалежності держави значна кількість громадян висловлюється за «відновлення соціалістичної системи», хоча інша – визнала «неможливість цього за сучасних реалій» [12]. Це призвело до незбігу поглядів на шляхи розвитку країни, руйнування ціннісних стереотипів, протиставлення орієнтацій громадян різних регіонів. Так, вони полярно оцінюють питання щодо статусу мови, події історичного минулого і зовнішньополітичну орієнтацію країни. Понад те, жителі Сходу вважають: між ними та жителями Заходу країни існують глибші соціокультурні відмінності, ніж із громадянами Росії. За результатами опитування, проведеного Центром імені О. Разумкова в 2012 р., більшість опитаних у всіх регіонах відзначали значну схожість у культурі, традиціях і поглядах громадян України і громадян Росії (44%), а також українців в Україні і росіян в Україні (49%). Водночас, у всіх регіонах значно меншим виявився відсоток тих, хто дотримується такої самої думки щодо культури, традицій та поглядів жителів Галичини і Донбасу (9%) [12]. Більшість жителів усіх регіонів України загалом добре ставилися до жителів інших країн – близько 63%. Однак у ставленні один до одного жителів Заходу, з одного боку, і Сходу та Півдня, з іншого, спостерігалось певне відчуження: серед жителів Заходу позитивне ставлення до жителів

Сходу та Півдня – 57%, а серед останніх близько 50% висловлювали позитивне ставлення до жителів західних регіонів. Водночас ставлення до іноземної держави (Росії) на Сході та Півдні є помітно кращим (73%), ніж до регіонів своєї ж держави – Центрального (62%) і Західного (50%) [11, с. 340]. Результати наведеного опитування засвідчили наявність чіткого регіонального поділу орієнтацій. Можна припустити, що жителі Заходу країни ідентифікують себе з жителями всієї України, але дещо менше – з жителями Донбасу; жителі Центру – з жителями всієї країни, за винятком жителів Західного регіону, яких вони вважають «менш близькими, ніж жителів Росії»; жителі Півдня і Сходу вважають менш близькими до себе жителів решти України, ніж Росії.

Соціокультурне розмежування зумовило й протилежні геокультурні орієнтації жителів різних регіонів. Так, якщо серед жителів Заходу домінувала думка, що вони особисто виграють від вступу України до ЄС (44%, програють – лише 6,3%), то 37,2% жителів Центру, більшість жителів Півдня (61%) і Сходу (66%) вважали, що вони особисто виграють від вступу України до Єдиного економічного простору [4]. Зрозуміло, що на таку зорієнтованість вплинули не лише культурно-історична близькість західних регіонів до Польщі, а й економічна орієнтація великого ареалу країни на Росію.

Не можна не зважати на суттєвий вплив чинника геополітичних переваг регіонів. Для переважної більшості жителів західних областей пріоритетним напрямом зовнішньої політики в 2012 р. стали відносини з країнами Європейського Союзу (63%), тоді як для переважної більшості жителів Сходу і Півдня – відносини з Росією (66% і 62%, відповідно) [4]. Відмінності зафіксовані й у відповідях на запитання стосовно членства України в ЄС у жовтні 2013 р.: вступ до Європейського Союзу схвалили 72,5% (від кількості населення регіону) опитаних на Заході; 48% – в Центрі і 36% – на Сході; на Сході й Півдні переважали прихильники вступу до Митного союзу – 62% та 54%, відповідно [12]. Загальнонаціональне опитування, проведене Фондом «Демократичні ініціативи імені Ілька Кучеріва» спільно зі службою «Ukrainian Sociology service» у травні 2013 р. засвідчило, що близько 45% українців підтримують вступ до ЄС, 38,4% – до

Митного союзу [13]. Саме на користь вступу до Європейського Союзу свій вибір зробила значна частина українців, що посилює розмежування соціуму щодо питань інтеграції.

Полярність векторів орієнтацій прослідковується щодо приєднання до союзу Росії й Білорусі (у 2011–2013 рр. за цей інтеграційний напрям позитивно висловилися 30%, у 2014 р. – 57%) [13]. Чинником варіативності у цьому питанні стала самоідентифікація респондента. Наприклад, серед росіян прихильниками приєднання України до слов'янського союзу було 84%; серед українців його прихильників – 55% [10]. Однак «розмитість» соціокультурних кордонів між національною більшістю і російською етнічною спільнотою унеможливорює, на нашу думку, їхнє антагоністичне протистояння в суспільстві. А з часом настанови цих ідентичностей можуть призвести до «соціокультурного взаємопроникнення» (формула Л. Нагорної).

Індикатором сприйняття суспільством європейських перспектив України є питання власного відчуття належності до європейської спільноти. Частка українців, які відчують себе європейцями, протягом останніх шести років поступово зростала, а частка тих, хто не вважав себе європейцем, зменшилася. Так, якщо у 2008 р. лише 25% українців відчували себе європейцями, 70% – не відчували такими, то в 2013 р., згідно з опитуванням Фонду «Демократичні ініціативи» «Європейська інтеграція як потенціал консолідації українського суспільства» ці показники становили – 34% і 55%, відповідно [13]. Події, що розгорталися протягом 2013 – 2014 рр. навколо європейської інтеграції України неодмінно вплинули на цей аспект громадської думки. Наприклад, у грудні 2013 р., після невинуватих сподівань на підписання Угоди про асоціацію з ЄС на Вільнюському саміті, початку Євромайдану та жорстокого розгону демонстрації студентів у Києві, питання європейського майбутнього стало найважливішим в українському публічному дискурсі. Вимога підписання Угоди про асоціацію спричинила ціннісний розкол соціуму та стала однією з головних вимог протестувальників на Майдані. Як результат – в 2014 р. безпрецедентно велика частка українців стала ідентифікувати себе європейцями – 44 % (на 10% більше, ніж в 2013 р.) [13]. Разом з цим підтримку європейському вектору демонструвала не абсолютна, а

лише відносна більшість українських громадян. Зокрема, у травні 2013 р. на тлі «євроінтеграційних» обіцянок В. Януковича співвідношення між прихильниками ЄС і Митного союзу залишалось на рівні 2011 р. – 42% і 31%, відповідно [12].

Нова віха змін у громадській думці щодо інтеграційних пріоритетів країни розпочалася у 2014 р. та здебільшого була викликана якісними змінами геополітичних уподобань громадян. Кількість прихильників ЄС стала вищою на 3%, порівняно з 2013 р. Але частка прихильників приєднання до Митного союзу зменшилася з 31% – 2013 р. до 21% в 2014 р. Опитування «Євромайдан – передумови масового протесту» зафіксувало у 2014 р. подальше зростання підтримки європейського вектора – до 50% і зменшення сегмента «неприсяднаців» – від 19% до 17% [13]. Посилення ваги громадянських ідентитетів стало початком певного «свідомісного» перелому в суспільстві. Незважаючи на посилення відцентрових і сепаратистських тенденцій, зовнішню інтервенцію, європейська інтеграція має потенціал щодо консолідації українського суспільства, перш за все, в сенсі втілення реформ та демократичних перетворень європейського гатунку, які зумовлять самоідентифікацію громадян як європейців.

Серед маркерів полярності ідеологічних орієнтацій – питання вступу до НАТО. На референдумі щодо вступу України до НАТО в 2012 р. проголосували б «проти» – 37% [12]. Свого максимального показника підтримка ідеї членства в НАТО досягла в 2014 р. У травні 2014 р. приєднання до Альянсу підтримували 34% опитаних громадян, «проти» були 48%, 17% – не визначилися. В червні 2014 р., за результатами досліджень Центру імені О. Разумкова, на референдумі щодо членства в НАТО 41% українців проголосували б «за»; 40% – «проти» [12].

Зростання підтримки членства в НАТО відбувалося на фоні істотного зменшення частки його противників. З серпня 2012 р. по травень 2014 р. частка противників вступу до НАТО зменшилася від 65% до 48%, а прихильників – навпаки, збільшилася від 12% до 34% [13]. Проведене в червні 2014 р. опитування показало зростання кількості лояльних до Альянсу громадян – від 36% до 41% [12]. Серед регіонів лише на Заході України ідею членства в НАТО поділяла абсолютна більшість населення – 69%.

В Центрі підтримка та заперечення такої ідеї приблизно однакові – 39% і 40%, відповідно. Більшість жителів Півдня – 68%, Сходу – 62% та Донбасу – 83% висловилися проти приєднання до блоку. На 2014 р. 33% українців назвали вступ до НАТО «найкращим гарантом безпеки» [13].

«Необхідність цивілізаційного вибору», за В. Паніотто, постійна орієнтаційна дилема для України. Особливості соціокультурної ідентичності мешканців Півдня і Сходу, серед яких – високий відсоток російсько-українських біетнорів, значна кількість російськомовного населення зумовили особливості системи зовнішньо- та внутрішньополітичних орієнтацій [4]. Протягом багатьох років східнослов'янський ідентитет постійно підживлювався вкрай негативним ставленням Російської Федерації щодо наявної перспективи міжнародної інтеграції України.

Міжрегіональний розкол за ціннісними перевагами негативно позначився на процесі становлення спільної громадянської ідентичності. Революційні події у 2013–2014 рр. призвели до збільшення потенціалу конфліктності в суспільстві, що підживлює зіткнення протилежних культурних орієнтацій та ідеологій, уповільнює процес національної консолідації.

Зіткнення геополітичних інтересів підживлювалися електоральним розколом. Найбільше прихильників членства в НАТО серед виборців ВО «Свобода» – 77%, партії «УДАР» – 60%, ВО «Батьківщина» – 56%. Прихильники цих партій виступають проти Ташкентського договору про колективну безпеку країн СНД, на який орієнтовані виборці Партії регіонів – 55% та Комуністичної партії – 47% [13]. За умов багатомірної трансформації і влада, і опозиція в Україні дедалі частіше демонструють неготовність до пошуку компромісів. Гучна риторика щодо «зовнішніх впливів» утруднила аналіз реальних прорахунків і загроз. Конфронтація протилежних таборів щодо визначення геополітичного майбутнього України стала однією з причин внутрішньополітичної кризи 2013–2014 рр.

Політизація ціннісно-ідеологічних питань сприяла не лише збереженню та поглибленню світоглядних орієнтацій відмінностей, вони набули ознак конфліктуючих, спричиняючи поляризацію в суспільстві по лінії «ми–вони». Полярні ідентифікації в

суспільстві створили феномен «суспільного розмежування», яке сприймається сьогодні як «розкол» [8, с. 173]. Несумісні регіональні матриці самоідентифікації детермінують протилежні геополітичні преференції. У західних українців та західних росіян вони суттєво відрізняються від преференцій східних українців та східних росіян. Це свідчить на користь тези, що саме регіонально-культурний чинник відіграє чи не найбільшу роль у політичній соціалізації. Соціологічні опитування підтвердили: найбільшими симпатиками євроінтеграції є громадяни, які висловлюються за зміцнення державної незалежності [4].

Зауважимо, що лише групи, які обрали пострадянські орієнтири, стали прихильниками перспективи вступу України до Союзу Росії і Білорусі («євразійські орієнтири»). Прихильники встановлення найтісніших зв'язків із розвиненими країнами Заходу та зміцнення державної незалежності негативно ставляться до цього вектора. Крім того, «євразійці» менш негативно оцінили перспективу вступу України в Євросоюз, ніж «прозахідна» та «самостійницька» групи вступ нашої країни до східнослов'янського союзу. Кількість противників євроінтеграції серед респондентів групи, що за розширення зв'язків у межах СНД – 10%, серед респондентів групи, яка за розвиток відносин переважно з Росією, – 10%, серед тих респондентів, які за зміцнення східнослов'янського блоку (Україна, Росія, Білорусь) – 13 %. Натомість кількість противників східнослов'янської інтеграції серед «західників» – 60%, серед «самостійників» – 56% [12]. Обидва зовнішньополітичні вектори стали вимірами зіставлення протилежних матриць політичної самоідентифікації.

Особливість України в тому, що у перші роки її незалежності визначальним був ціннісний конфлікт між комуністами й антикомуністами, а сьогодні провідний ціннісний конфлікт між прибічниками європейської (насамперед, євроатлантичної) та євразійської (проросійської) орієнтацій. Головна небезпека ситуації в тому, що відмінності в поглядах та уподобаннях між громадянами різних регіонів стали інструментами політичної боротьби. Як наслідок – наростання взаємного відчуження між громадянами за регіональною ознакою, послаблення й без того нестійкої внутрішньої цілісності українського суспільства.

О.Міллер, досліджуючи дуалізм співіснування українських ідентичностей, зауважує: «Обидві... сторони дивились і дивляться одна на одну як на «чужих», як джерело загрози [6, с. 99]. Політична практика підтвердила, що найбільш радикально налаштованими у незалежних державах стали носії «совєтської» ідентичності. Так, у Придністров'ї домінування ідеології «радянських» у суспільстві призвело до відокремлення від Молдови. В Україні, як зазначив директор Донецького інституту соціальних досліджень і політичного аналізу В. Кіпень, Донбас – це «певна ментальність, яка поєднує в собі велетенський пласт радянської спадщини та систему створеного дзеркально-міфологічного сприйняття світу» [14]. Така особливість пояснює намагання утворення Південно-Східної української республіки в Сєвєродонецьку за «помаранчевої революції». А проголошення в 2014 р. «Луганської та Донецької народних республік» продемонструвало, що в регіонах з «розмитою» ідентичністю «запалити» полум'я незгоди з політичною позицією Центру легко.

Посилення вагомості української ідентичності створило на початку 2000-х років ілюзію швидкої українізації Східного регіону, яка спонукала Я. Грицака виступити в ролі переконаного опонента ідеї поляризованої України [2, с. 4]. Однак загострення регіональних розмежувань під час виборів Президента України у 2004 р. та внаслідок Майдану-2013 посилює актуальність регіональної донецької ідентичності в ідентифікаційній матриці країни. Зростання її ваги недооцінив Я. Грицак, який оптимістично припустив «українськість Донбасу», «прирошення» української ідентичності за рахунок «совєтської» [1]. Відбулося зіткнення регіональної ідентичності з загальнонаціональною, яку донеччани сприйняли як негативну «західну». Такий стан призвів до послаблення суспільних сподівань на творення спільної ідентичності громадян України.

Протестні акції 2013–2014 рр., проголошення сепаратистами народних республік в Донецьку та Луганську засвідчили: настав час подбати не лише про модернізацію економіки, а й модернізацію суспільної свідомості. Йдеться про впровадження пріоритету універсалістських цінностей – толерантності, свободи, національної гідності. Суперечності між громадянською та етнічною ідентич-

ностями можуть перерости у конфлікт, розв'язання якого, вважає А. Ахієзер, можливе на основі «дуальної опозиції». На одному полюсі цієї опозиції – успадковані від минулого стереотипи культури, а на другому – ідеал громадянського суспільства [5, с. 509]. Серед пріоритетів держави має бути усунення диспаритету, виниклих на ґрунті незбігу світоглядних настанов сегментів багатоскладового соціуму, що поставило під загрозу цілісність держави.

Отже, «задавнений ціннісний конфлікт», зумовлений специфікою розвитку сегментів українського соціуму у різних цивілізаційних системах, обернувся «драмою нерозуміння» (формула Л. Нагорної), несумісністю матриць основоположних цінностей, створив ефект «негативної мобілізації» з постійним «пошуком ворога» [3, с.11]. На тлі існування в ідеологічному полі України кількох ідеологем створило ймовірність застосування крайніх форм ворожості до опонентів, зумовило формування ризиків «відчуження», призвело до втрати єдності громадян.

-
1. Грицак Я. Парадокси національної ідентичності / Ярослав Грицак // День. – 2007. – № 178. – 18 жовтня.
  2. Грицак Я. Про відповідальність і безвідповідальність українських інтелектуалів / Ярослав Грицак // Форум націй. – 2008. – № 7. – С.4.
  3. Етнополітична культура в Україні: реалії та виклики часу / В. Бушанський, О. Лісничук, Л. Нагорна, М. Кірюшко, О. Кривицька та ін. – К.: ІПіЕНД ім. І. Ф. Кураса НАН України, 2010. – 431 с.
  4. Київський міжнародний інститут соціології: офіційний сайт / [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.kiis.com.ua>.
  5. Котигоренко В. Етнічні протиріччя і конфлікти в сучасній Україні / Віктор Котигоренко. – К.: Світогляд, 2004. – 722 с.
  6. Миллер А. Политика строительства нации-государства на Украине / Александр Миллер // Политическая наука. – 2010. – № 1. – С. 76–99.
  7. Нагорна Л. Соціокультурна ідентичність: пастки ціннісних розмежувань / Лариса Нагорна. – К.: ІПіЕНД ім. І. Ф. Кураса НАН України, 2011. – 272 с.
  8. Нагорна Л. Історична культура: концепт, інформаційний ресурс, рефлексивний потенціал / Лариса Нагорна. – К.: ІПіЕНД ім. І. Ф. Кураса НАН України, 2014. – 382 с.
  9. Нагорна Л. Історична пам'ять: теорії, дискурси, рефлексії / Лариса Нагорна. – К.: ІПіЕНД ім. І. Ф. Кураса НАН України, 2012. – 328 с.

10. Центр Социальных исследований «Софія» / [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.sofia.com.ua/>

11. Українське суспільство. 20 років незалежності. Соціологічний моніторинг: У 2-х т. Том 1 / За ред. Є. Головахи, М. Шульги. – К.: Інститут соціології НАН України, 2011. – 480 с.

12. Український незалежний центр політичних і економічних досліджень імені Олександра Разумкова / [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www/razumkov.org.ua>.

13. Фонд «Демократичні Ініціативи імені Ілька Кучеріва» / [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.old.dif.org.ua>

14. Дзеркало тижня / [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://gazeta.dt.ua>